

प्रज्ञा

शोधमूलक - अर्धवार्षिक

भाषिक-गोष्ठी विशेषांक

भाषा
साहित्य
संस्कृति
सामाजिक शास्त्र
सङ्गीत
नाट्य
कला
कौशल

९५

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रज्ञा

शोधमूलक - अर्धवार्षिक

सम्पादक मण्डल
डा. केशवप्रसाद उपाध्याय
चित्तरञ्जन नेपाली

प्रधान सम्पादक
डा. टीकाराम पन्थी

सम्पादक
गणेशबहादुर प्रसाई

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

२०५८, कार्तिक-चैत्र/पूर्णाङ्क १५/वर्ष ३२

भाषिक-गोष्ठी प्रकरण

१.	नेपालका भाषाहरू	- डा. टीकाराम पन्थी	१
२.	राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयात्रा एवं विकासका अपेक्षाहरू	- प्रा. डा. बल्लभमणि दाहाल, भीमनारायण रेग्मी	९
३.	राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयात्रा एवं विकासका अपेक्षाहरू" विषयक कार्यपत्रको टिप्पणी - १	- डा. नोवलकिशोर राई	३५
४.	परिशिष्ट-१ "राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयात्रा एवं विकासका अपेक्षाहरू" विषयक भाषिक गोष्ठी - २०५८		४२
५.	परिशिष्ट-२ पत्र-पत्रिकाका टिप्पणी		

प्रज्ञा ९५ प्रकरण

१.	त्रिशङ्कुको कथा र विश्लेषण	- मदनमणि दीक्षित	५३
२.	नेपालको शास्त्रीय सङ्गीतमा रागहरू (शाहकालीन)	- विजया शर्मा	५९
३.	मानक नेपाली भाषामा वर्णविन्यास-सम्बन्धी त्रुटिविश्लेषण	- धीरकुमार श्रेष्ठ	७२
४.	पदार्थ र चेतनाको परावैज्ञानिक सम्बन्ध :	- मोहन भण्डारी	९८
५.	सुदूर पश्चिमाञ्चलको लोकसाहित्य, संस्कृति र इतिहाससम्बन्धी सम्पदा	- देवकान्त पन्त	११०
६.	आधुनिक नेपाली कलाकारको खोजी	- मुकेश मल्ल	११९
७.	समकालीन भारतीय नेपाली कविता: प्रवृत्तिगत अध्ययन	- प्रा. जस योज्जन 'प्यासी'	१२६
८.	आदिवासी दुरा जातिको चिनारी :	- मुक्तिनाथ घिमिरे	१३४
९.	सवाई-परम्परामा 'जर्मनीका लडाईंको सवाई'	- शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई	१४५
१०.	संस्कृत साहित्यकार	- डा. नारायणप्रसाद गौतम	१५६
११.	ऋतुविचार खण्डकाव्यमा वर्णविन्यास-वक्रताको प्रयोग	- केशव पोखरेल	१६४
१२.	नेपालीहरूको मानवशास्त्रीय अध्ययन	- साने कान्डा	१७७
१३.	साहित्यमा अन्य विधा: एक अध्ययन	- खेमनाथ कोइराला	१८२

भाषिक-गोष्ठी प्रकरण

राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयात्रा एवं विकासका अपेक्षाहरू

- प्रा. डा. बल्लभमणि दाहाल
भीमनारायण रेग्मी

नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र बहुधार्मिक मुलुक भएको तथ्य स्पष्ट नै छ। बहुभाषिकता र भाषानीतिका सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ४(१) ले नेपाललाई बहुभाषिक अधिराज्य मान्नाका साथै धारा ६(१) ले देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा तथा सरकारी कामकाजको भाषा हुने र धारा ६ (२) ले नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू राष्ट्रिय भाषा हुन् भनी नेपालका भाषाहरूलाई राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाको स्थान दिएको छ। यसै संविधानको धारा १८(१) ले नेपाल अधिराज्यमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने अधिकार प्रदान गर्दै धारा १८(२) ले प्रत्येक समुदायले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिन विद्यालय सञ्चालन गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। यस पत्रमा उपर्युक्त सन्दर्भमा नेपालमा बहुभाषिकताको ऐतिहासिक विकासक्रम र वर्तमान स्थितिको संक्षेपमा चर्चा गर्दै राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको विकासका लागि केकस्ता अपेक्षाहरू छन् भन्ने चर्चा गरिएको छ।

नेपालको भाषिक स्थिति: ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

प्राचीन कालदेखि नै यस हिमवत् खण्डमा मङ्गोल, आर्य, अग्नेली र द्रविडेली मूलका सनातन (हिन्दू), बौद्ध, किराँत आदि धर्म मान्ने भारोपेली, चिनियाँ-तिब्बती, अग्नेली र द्रविडेली परिवारका भाषा बोल्ने विभिन्न जातिहरू संगसंगै बसी सहकार्य गर्दै आएका छन्। तिनका अनेक संस्कृतिबीच मिल्दोजुल्दो साझापनको विकास पनि लामो ऐतिहासिक विकासक्रममा हुँदै आएको छ। वर्तमान नेपालको भूक्षेत्र र यस हिमवत् खण्डभित्र विभिन्न समयमा भिन्नभिन्न क्षेत्रमा भिन्नभिन्न जाति र वंशका मानिसहरूले शासन गरेको र ती क्षेत्रहरूमा विभिन्न जाति रहेको तथ्य उपलब्ध छ। तिनको भिन्नाभिन्नै भाषा, संस्कृति र धर्म

थियो तापनि तिनीहरूबीच सह-अस्तित्व र अन्तर्क्रिया थियो । अझ कुनकुनै परिवारमा त एकै परिवारका सदस्यहरू समेत भिन्नाभिन्नै धार्मिक सम्प्रदायमा आबद्ध रहेको तथ्य समेत उपलब्ध छ (हेर्नु: बज्राचार्य र अरू २०१९: ऐतिहासिक सार पृ.६७) । यसबाट नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै बहुभाषिक स्थिति थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । हालको नेपालको बहुभाषिक स्थिति वर्तमान राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको लामो समयदेखिको निरन्तर सहयात्राको परिणाम हो ।

काठमाडौं उपत्यकामा राज्य गर्नेहरूमध्ये मझोलवंशी किराँतहरूबारे ऐतिहासिक तथ्य उपलब्ध छन् । इसाको पहिलो शताब्दीमा लिच्छविहरूले नेपाल (काठमाडौं) मा शासन सुरु गर्नुअघि दुई हजार वर्ष जति किराँतहरूले शासन गरे (मल्ल, १९८९:४४५) । त्यसभन्दा अघि गोपालवंशी र महिषपालवंशी राजाहरूले राज्य गर्दथे । तत्कालीन किराँतहरूको भाषा प्रयोगबारे स्पष्ट जानकारी छैन तापनि, उनीहरू चिनियाँ-तिब्बती परिवारकै भाषा प्रयोग गर्थे भन्ने तथ्य स्पष्ट नै छ । इसाको पहिलो शताब्दीतिरै शासन सुरु गर्ने लिच्छविहरू आर्यवंशी थिए । उनीहरूले संस्कृत भाषा र गुप्त वा लिच्छवि लिपिको प्रयोग गर्दथे (हेर्नु मल्ल, १९८९:४४५) । सम्राट् अशोकको ई.पू. तेस्रो शताब्दीको लुम्बिनीको शिलालेख पाली भाषामा रहेको छ । इसाको तेह्रौँदेखि १९औँ शताब्दीसम्म काठमाडौं उपत्यकामा नेवार मल्लहरूले शासन गरे । उनीहरू संस्कृत र नेवार (नेपाल) भाषा र नेवार र देवनागरी लिपिको प्रयोग गर्दथे भन्ने कुरा मल्लकालीन अभिलेखहरूबाट थाहा हुन्छ (हेर्नु: बज्राचार्य २०५६) । नेवार भाषाको सर्वप्राचीन लिखित रूप ने.सं. २३५ (सन् १११४) को एउटा ताडपत्र रहेको छ । यद्यपि लिच्छविकालीन अभिलेखमै कतिपय नेवार भाषाका शब्दहरू पाइन्छन् (हेर्नु कंसाकार, १९९७:१) । मल्लहरूपछि यहाँ शाहवंशको शासन सुरु भयो र नेपाली भाषा राज्यको भाषा बन्यो ।

काठमाडौं उपत्यकाबाहिर पनि विभिन्न राज्यहरू थिए । पश्चिम नेपालको सिंजामा इस्वी १००० अघि नै खसहरूको राज्य स्थापित भइसकेको थियो । वर्तमान भारत र तिब्बतको समेत ठूलो क्षेत्र समेट्ने यस राज्यका राजाहरूको भाषा खस (नेपालीको प्राचीन रूप) थियो । उनीहरूले राजकाजसम्बन्धी आफ्ना अभिलेखहरूमा संस्कृत, नेपाली र तिब्बती भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । इसाको चौधौँ शताब्दीतिर तिरहुत (वर्तमान नेपालको पूर्वी तराईसमेत सँगैको भारतीय क्षेत्रमा रहेको शक्तिशाली राज्य) मा राज्य गर्ने शासकहरू तिरहुता वा मैथिली भाषाको प्रयोग गर्दथे । ज्योतिरीश्वर कवि शेखराचार्यले चौधौँ शताब्दीमा लेखेको ग्रन्थ 'वर्णरत्नाकर' मैथिलीको सबैभन्दा पुरानो लिखित रूप हो (यादव, २०५५:२०) । गोरखामा शाहवंशको स्थापना हुनुअघि मगरहरूले शासन गर्दथे भने लिगलिगमा घलेहरूको शासन थियो । उनीहरूका आफ्नै भाषा प्रयोगमा थिए ।

उपर्युक्त ऐतिहासिक तथ्यहरूबाट विभिन्न समय र क्षेत्रमा नेपाली, नेवार, तिब्बती, संस्कृत, मगर, गुरुङ, मैथिली आदि भाषाहरू राज्यको भाषाका रूपमा रहेको स्पष्ट हुन्छ । भाषिक प्रसार र विकासका लागि भाषाले राज्यभाषाका रूपमा प्रयोग हुनु पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसबाहेक विभिन्न भाषाभाषीहरूबीच व्यापार, व्यवसाय, प्रशासन, शिक्षा जस्ता व्यावहारिक जीवनका विभिन्न पक्षका सन्दर्भमा सम्पर्कको माध्यम बन्नु पनि भाषाको विकास र प्रसारका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

नेपाली भाषाको प्रसार

नेपाली भाषाको उत्पत्ति अन्य आधुनिक आर्यभाषाहरूसँगै इसाको १००० तिर संस्कृतको उत्तर-पश्चिमी शाखाको पहाडी वर्गको पूर्वी सदस्यका रूपमा भएको हो। अशोक चल्लको वि.सं. १३१२ को अभिलेख यसको प्रामाणिक प्राचीन अभिलेख मानिएको छ। यो तत्कालीन खस साम्राज्यको राज्यभाषाका रूपमा देखा परेको थियो। पछि यो खस साम्राज्य टुक्रिएपछि स्थापित बाइसी-चौबीसी राज्यहरूका राज्यभाषाका रूपमा विकसित हुँदै गयो। यिनका र गण्डकी प्रदेशमा प्रभावशाली रहेका शाह राज्यहरूका भारदार र सैन्य शक्तिमा मगर र गुरुङहरू सम्मिलित थिए। यस अवस्थामा उनीहरूबीच पनि सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली प्रयोग हुन थाल्यो। पाल्पा र मकवानपुरका सेन राज्यहरूको राजकाजको भाषा नेपाली र तराइली थिए। सेन राज्यको विस्तारमा छेत्री, मगर र गुरुङका साथै पछि किरातीहरू पनि थिए, सम्पर्क भाषा भने नेपाली नै थियो। काठमाडौं उपत्यकाभित्र पनि यसका वक्ताहरू पुगिसकेका थिए साथै यसको प्रयोग औपचारिक रूपमा पनि हुन थालेको थियो। गोरखा राज्यको विस्तारको क्रमसँगै नेपाली क्रमशः गण्डकी प्रदेशबाट पूर्वतिर बढ्दै गयो। आधुनिक नेपालको निर्माणपछि नेपाली राज्यभाषासँगै सम्पर्क भाषाका रूपमा वर्तमान नेपालको भूभागमा फैलियो। यसरी नेपाली सुरुमा राज्यभाषाका रूपमा प्रसारित भयो।

सिंजा, गोरखा र नेपालको विस्तारसँगै नेपाली भाषाभाषीहरूको बसाइँसराइको क्रम पनि बढ्दै गयो। सैन्य सेवा, प्रशासन र व्यापारमा लागेका मानिसहरूसँगै साधारण मानिसहरू पनि विस्तृत राज्यका विभिन्न भागमा बसोबास गर्न थाले। आधुनिक कालमा नेपाल पूर्वमा टिस्टा र पश्चिममा काँगडासम्म फैलियो। यसले गर्दा बसाइँसराइले वर्तमान नेपालको सीमा नाघ्यो। सुगौली सन्धि (सन् १८१६) पछि नेपालीहरू ब्रिटिश सेनामा भर्ती भए र ब्रिटिश उपनिवेश रहेका विभिन्न भागमा पुगे। पछि पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धमा समेत यो क्रम अरू बढ्यो। भारत स्वतन्त्र भएपछि उक्त सेना विभाजित भई भारतीय सेनामा समेत नेपालीहरू रहे। ब्रिटिश र भारतीय सेनाबाट अवकाश प्राप्त नेपालीहरू भारत र बर्माका विभिन्न ठाउँमा बस्न थाले। यी बसाइँसरुवा र सेनाका जवानको सम्पर्क भाषा नेपाली हुन गयो। पछि अरू नेपालीहरूसमेत कामको खोजीमा विदेसिने क्रम बढ्यो। राणाकालीन निरङ्कुश शासन पनि नेपालीहरू विदेसिने एउटा कारण बन्यो। विदेसिएका विभिन्न भाषाभाषी नेपालीको साभ्ना भाषा मात्र होइन कि उनीहरूको पहिचानको प्रतीक पनि नेपाली भाषा बन्न पुग्यो।

मलेरिया उन्मूलनको घोषणापछि नेपालकै तराई प्रदेश पनि नेपाली भाषीहरूको बसाइँसराइको केन्द्र बन्यो। पञ्चायत कालमा सञ्चालित पुनर्वास कार्यक्रमले समेत यसमा सहयोग गर्‍यो। आन्तरिक बसाइँसरुवाहरूको दोस्रो-तेस्रो पुस्ताले प्रथम भाषाका रूपमा नेपालीलाई अँगाल्ने प्रवृत्ति बढ्यो।

बनारस नेपालीहरूको धार्मिक र शैक्षिक केन्द्र थियो। यसले गर्दा नेपालीहरूको त्यस क्षेत्रमा स्थायी वा अस्थायी बसोबास बढ्यो। त्यहाँ शिक्षा पाएका केही नेपाली युवाहरूले नेपालीलाई छापामा पुऱ्याए। पुस्तक र पत्रपत्रिकाका माध्यमले नेपालीको प्रसारमा तीव्रता आयो।

नेपालको एकीकरण अभियानदेखि नै गाइने र हुड्केहरूले गाथा, सवाई र गीतका रूपमा नेपाली भाषालाई गाउँगाउँमा पुऱ्याए । बर्माको लडाईं होस् वा भोटको लडाईं सवाईका रूपमा नेपालीमा गाइए ।

चौधौं शताब्दीदेखि क्रमशः ओखतीमूलो, ज्योतिष र धार्मिक विषयमा प्रयोग हुँदै आएको नेपालीमा इसाई धर्म प्रचारकहरूले बाइबलको अनुवाद गरेर यसलाई इसाई धर्म प्रचारको माध्यमसमेत बनाए ।

वि.सं. १९५८ देखि गोरखापत्रको प्रकाशन सुरु भयो । त्यतिखेरै देशका विभिन्न भागमा भाषा पाठशाला खुले । गोरखा र नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिको स्थापनापछि यसले पाठ्यपुस्तकको लेखन र प्रकाशन तथा अनुवादको कार्य अधि बढायो । भारतका विश्वविद्यालयहरूमा नेपालीलाई विषयका रूपमा पढाउन थालियो । राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले सरकारी कामकाजमा नेपालीबाहेक अन्य भाषाको प्रयोग निषेध गरे र नेपालीलाई थप संरक्षण गरे । १९९० मा नेपालमा एस. एल. सी. बोर्डको स्थापना भयो र २०१६ देखि त्रि.वि.मा अध्ययन-अध्यापन सुरु भयो । त्यहाँ नेपालीलाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने नीति लिइयो । यसको केही हदसम्म कार्यान्वयन पनि हुन सक्त्यो (हेर्नुः दाहाल, २०३५) । पञ्चायत कालमा नेपाली राष्ट्रिय जागरणको अनुदार नीति अधि सारियो र नेपालीभाषाको विकास र प्रसारमा राज्यशक्ति नै पूर्ण रूपमा लाग्यो ।

नेपालको आधुनिकीकरणको प्रक्रियामा बढ्दो शहरीकरण, यातायातको विस्तार र सञ्चारका माध्यमहरूमा देखिएको तीव्र विकास तथा सामाजिक-राजनैतिक र शैक्षिक क्षेत्रमा प्रयोगले नेपालीको विस्तारमा सहयोग गर्‍यो ।

नेपालबाहिर नेपाली भाषा नेपाली मूलका जुनसुकै भाषाभाषीको र जुनसुकै जातिको परिचयको माध्यम बन्यो र एकताको सूत्र बन्यो । यो एउटा सांस्कृतिक र जातीय तटस्थता भाषिक एकताका लागि उपयुक्त माध्यम बन्यो । भारतीय भूमिमा रहेका नेपाली मूलका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको लामो संघर्षपछि हाल यसलाई भारतीय संविधानको आठौं अनुसूचीमा समावेश गरिसकिएको छ ।

यसरी नेपाली वर्तमान नेपालमा सम्पर्क भाषा, साभ्ना भाषा, शिक्षा, संस्कृति, व्यापार-व्यवसाय, न्याय, प्रशासन र सञ्चारको माध्यम भाषाका साथै राष्ट्रभाषा बन्न पुगेको छ भने भारतदेखि म्यानमारसम्म दक्षिण एसियाकै एक महत्त्वपूर्ण भाषाका रूपमा रहेको छ (हेर्नुः दाहाल र सुब्बादाहाल, २०५६) ।

नेपाली भाषाको प्रसारमा तीव्रता आउँदै गयो तर अन्य भाषाहरूको प्रयोगको क्षेत्र सीमित बन्न पुग्यो । कुनै समय राज्यभाषा वा सरकारी कामकाजका भाषासमेत रहेका नेवार, मैथिली, तिब्बती, मगर, गुरुङ जस्ता भाषाहरू निश्चित समुदायभित्र मातृभाषा र संस्कृति तथा धर्मको भाषाका रूपमा मात्र सीमित रहन पुगे । नेवार र मैथिली भाषाको लामो साहित्यिक परम्परा र स्तरीकरण समेत भइसकेकाले शिक्षामा समेत विषयका रूपमा तिनलाई प्रयोग गरिए पनि अन्य भाषाहरूको विकास उपेक्षित नै रह्यो ।

विभिन्न भाषाहरूबीच पारस्परिक प्रभाव

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूको विकासको गति र तिनको प्रकार्यमा ऐतिहासिक क्रममा समानता र विभिन्नता देखिए पनि लामो सहयात्राका कारण तिनीहरूका

बीचमा व्याकरणात्मक, शाब्दिक र वर्णात्मक तहमा निकटता र साभ्पापन बढेर गएको छ । यस्तो स्थिति भाषिक सम्मिलनको स्थिति हो । यसले नेपाल एउटा भाषिक क्षेत्र (Linguistic area) बन्न पुगेको छ । नेपाली भाषाको शब्दभण्डारमा नेपालका अन्य भाषाहरूबाट प्रशस्त शब्दहरू भित्रिएका छन् । खासगरी कुनै अर्को भाषाभाषीको बाहुल्य रहेका क्षेत्रको नेपालीमा उक्त भाषाका स्थान, व्यक्ति, कला, संस्कृति र सामाजिक व्यवहारका वस्तुहरूका नाम र तीसँग सम्बन्धित शब्दहरू प्रशस्त पाइन्छन् । राम्दी, ढाकर, टोकरी, तौलिहवा, मःमः, घाटु, लाखे, सेलो, खर्पन, हरूवा, चरुवा, विनायो, भूयाल आदि यस्ता शब्द हुन् । भोटबर्मेली परिवारका धेरैजसो भाषाहरूमा लिङ्ग र वचन भेद पाइँदैन । त्यसको प्रभाव नेपालीमा परेको छ र काठमाडौं, दार्जिलिङ आदि क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषामा पनि लिङ्ग र वचनभेद लोप हुँदै गएको छ । यसैगरी नेपालीमा सरल र तिर्यक् कारकबीच भेद पनि हराउँदै गएको छ । भोटचिनियाँ र अग्नेली परिवारका भाषाका प्रभावबाट नेपालीमा कोटिकरको विकास भएको छ (हेर्नुः पोखरेलः २०५६ः८२) । यी उदाहरणहरू अन्य भाषाबाट नेपालीमा प्रभाव परेका उदाहरण हुन् ।

विभिन्न भोटबर्मेली भाषाहरूको वर्णव्यवस्थामा नेपालीको प्रभाव परेको छ । /अ/ स्वरको प्रवेश भएको छ । कतिपय यी भाषाहरूमा दन्त्य र वत्स्यस्पर्शी ध्वनिहरूबीच व्यतिरेकको विकास भएको छ । मगर भाषाको सकर्मक मौलिककार परसर्ग -डि नेपालीको -दि धातुबाट विकास भएको देखिन्छ (हेर्नुः रेग्मी, २०५६) । मगर भाषामा त एउटा छुट्टै व्याकरण उपव्यवस्था - नेपाली उपव्यवस्था - को विकास भएको छ (सुब्बा, १९७२) । नेवार भाषाको शब्दभण्डारमा संस्कृत स्रोतका शब्दहरू प्रशस्त छन् । बोटे, दरै, कुमाल, चुरेटी जस्ता भाषाका व्याकरण नेपालीसँग अत्यन्त निकट देखिन्छ भने शब्दभण्डारमा प्रशस्त नेपाली शब्दहरू छन् । अरू भाषाहरूको शब्दभण्डार र व्याकरणमा पनि नेपालीको अत्यधिक प्रभाव परेको छ । यसरी नेपाली र अन्य भाषाहरू परस्पर निकट भइरहेका छन् ।

साहित्य, गीत र लोकसाहित्यमा पनि यी भाषाहरूबीच पारस्परिक प्रभाव पाइन्छ । 'काट गुन काट बैगुन' नेपाली र मगर भाषामा उत्तिकै प्रयोग गरिने उखान हो । यसमा दुई शब्द मगरका र दुई शब्द नेपालीका छन् । यस्तै 'बेला न कुबेला बजि नयला' नेपाली र नेवार दुवै भाषामा उत्तिकै प्रयोग गरिने उखान हो । लिम्बू समुदायमा गाइने पालम र मगर र भुजेल समुदायमा गाइने यानीमायामा प्रशस्त नेपाली शब्दहरू पाइन्छन् । यसैगरी राई-लिम्बूको हाक्पारे, तामाडको सेलो र मगर र गुरुङको सालैज्यूको लयमा नेपाली गीतहरू बनेका छन् । देवकोटाले लेखेको नेपाली खण्डकाव्य मुनामदनको कथावस्तु नेवार लोकगीतबाट लिइएको हो । भाषाहरूबीच देखिने यस्ता पारस्परिक प्रभावका उदाहरणहरू तिनको लामो सहयात्राका परिणाम हुन् ।

वर्तमान भाषिक स्थिति

देशमा २०४६ मा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भएपछि नेपालका भाषाहरूको विकासका लागि ढोका खुल्यो । विभिन्न भाषाभाषीहरूलाई भाषिक विकासका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने अवसर प्राप्त भयो भने सरकार पनि यसतर्फ केही गर्न उत्सुक देखियो । यहाँ यसै अवधिको भाषिक स्थितिवारे चर्चा गरिन्छ ।

भाषा

नेपालमा हाल कति भाषा बोलिन्छन् भन्नेबारे निश्चित तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। राष्ट्रिय जनगणना २०४८ को प्रतिवेदनमा ३६ वटा भाषा सूचीकृत भए पनि अन्य, अस्पष्ट जस्ता शीर्षकमा कतिपय भाषाहरूलाई राखिने र कतिपयलाई (खासगरी राई किराँती समूहका भाषाहरू) एउटै शीर्षकमा समेटिने गरेकाले र नेपालका भाषाहरूको विस्तृत सर्वेक्षण पनि नभएकाले निश्चित संख्या थाहा पाउन सकिदैन। ग्राइम्सले इथ्नोलोग (Ethnologue) को पछिल्लो संस्करण (२०००) मा नेपालका १२८ भाषा-भाषिकाको सूची प्रस्तुत गरेकी छन् जसमा १२७ जीवित र एक मृत भाषा/भाषिका रहेका छन्। मल्ल (१९८९: ४४९) ले नेपालका भाषाहरूको संख्या ७० दिएका छन्। यी भाषा/भाषिकाहरूहरू संसारका चार ठूला भाषा परिवारहरू भारोपेली, चिनियाँ-तिब्बती, द्रभिड र आग्नेलीसँग सम्बन्धित छन्। मृत भनिएको कुसन्डा भाषा भने अवर्गीकृत नै रहेको छ। यीमध्ये भारोपेली परिवारका भाषाभाषीको संख्या नेपालमा सबैभन्दा बढी रहेको छ भने चिनियाँ-तिब्बती परिवारका भाषाहरू नेपालमा सबैभन्दा धेरै संख्यामा बोलिन्छन्। द्रभिड परिवारको भाँगड र अग्नेली परिवारका सतार र खडिया भाषा पनि नेपालमा बोलिन्छन्। नेपाली साङ्केतिक भाषा भने यी कुनै भाषापरिवारभित्र पर्दैन। यो कथ्य भाषाभन्दा छुट्टै भाषा हो।

भाषाभाषी

मातृ भाषाभाषीको संख्याका आधारमा नेपालमा बोलिने भाषाहरूमा नेपालीको सबैभन्दा बढी ५०.३५ त्यसपछि क्रमशः मैथिली १८.८३५, भोजपुरी ६.६०५, थारू ४.८५५, तामाङ, ४.६६५ र नेवार ३.४५५ मानिसले बोल्दछन् (राष्ट्रिय जनगणना २०४८)। यसैगरी १५ भन्दा बढीले बोल्ने भाषाहरूमा मगर, अवधी, गुरुङ र लिम्बू पनि हुन्। उपर्युक्त १० भाषाबाहेक अन्य भाषाभाषीको संख्या कुल जनसंख्याको १.५ भन्दा कम रहेको छ।

दोस्रो भाषाका रूपमा बोलिने नेपालका भाषाहरूमध्ये नेपाली सबैभन्दा बढी ८०.०५ र क्रमशः हिन्दी ११.७५, मैथिली १.७५, थारू र राई-किराँती १.२५, अङ्ग्रेजी १.०५, मगर ०.९५, तामाङ ०.६५, गुरुङ, नेवार र उर्दू ०.५५, लिम्बू ०.२५ र भोटे-शेर्पा ०.५५ मानिसले बोल्दछन् (गुरुङ, १९९८:७९)।

नेपालका भाषाहरूको क्षेत्रगत वितरण हेर्दा नेपालीको विस्तार नेपालको सबै भागमा देखिन्छ। मैथिली जनकपुर, सगरमाथा र कोशी अञ्चलका तराईका जिल्लाहरूमा केन्द्रित छ। भोजपुरी नारायणी र लुम्बिनी अञ्चलका जिल्लाहरूमा केन्द्रित छ। थारू पूर्वदेखि पश्चिम तराईसम्म नै फैलिएको छ, तापनि, उदयपुर, नवलपरासी, दाङ र कैलाली मुख्य क्षेत्रहरू हुन्। तामाङ काठमाडौँ उपत्यका वरिपरिका पहाडी क्षेत्रहरूमा केन्द्रित छ। नेवारको मुख्य क्षेत्र काठमाडौँ उपत्यका र दोलखा जिल्ला हुन्। मगर लुम्बिनी, गण्डकी र धौलागिरी अञ्चलका पहाडी जिल्लाहरूमा केन्द्रित छ। गुरुङ मुख्य रूपमा गण्डकी र धौलागिरी अञ्चलका पहाडी र उच्च पहाडी क्षेत्रहरूमा बोलिन्छ। अवधी नवलपरासी र कपिलवस्तुदेखि पश्चिम तराई क्षेत्रमा बोलिन्छ। राई-किराँती भाषाहरूको मूल थलो दोलखापूर्वको पहाडी भेग वल्लो किराँत र माझ किराँत अरुणसम्म हो भने लिम्बूको मूल थलो अरुणपूर्व पल्लो किराँत र भारतको सिक्किम र दार्जिलिङसम्म हो। निश्चय नै केही राई भाषाहरू अरुणपूर्व

संखुवासभा, पाँचथर, इलाम, धनकुटा र अन्यका केही भेगमा सघन रूपमा बोलिन्छन्। अन्य भाषाहरू यिनै भाषाभाषी क्षेत्रहरूका बीचबीचमा बोलिन्छन्।

भाषिक प्रकार्य

लामो समाजिक ऐतिहासिक विकासक्रममा नेपालका भाषाहरूको प्रकार्य सबैको एकै किसिमको रहेको छैन।

भाषिक समुदायभित्र सञ्चारका लागि मातृभाषाका रूपमा सबै भाषाको प्रयोग हुन्छ। भिन्नभिन्न भाषिक समुदायबीच सञ्चार र सम्पर्कका लागि सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपालीको व्यापक रूपमा प्रयोग गरिन्छ (हेर्नु: पृ-४)। यस्तो प्रकार्य नेपालीका साथसाथै अन्य केही भाषाले पनि सम्पन्न गर्दछन्।

धर्म र संस्कृतिसम्बन्धी कार्यमा नेपालमा बोलिने सबै भाषाका विशेष भेटको प्रयोग सम्बन्धित समुदायभित्र गरिन्छ। यसबाहेक सनातन (हिन्दू) धर्मावलम्बीहरूले संस्कृत र बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले संस्कृत र पालीका साथै केही जातिहरूले शास्त्रीय तिब्बतको पनि प्रयोग गर्दछन्।

नेपाली, तिब्बती, नेवार र मैथिलीको साहित्यिक परम्परा लामो छ र ती भाषामा सम्पन्न साहित्यिक भण्डार रहेको छ। प्राचीन अवधी पनि साहित्यको भाषा थियो, अहिले भने यसमा साहित्यको उत्थान हुनसकेको छैन। मगर, गुरुङ, तामाङ, थारू, भोजपुरी भाषाहरूमा भर्खर साहित्य लेख्न थालिएको छ। यीबाहेक अरू भाषामा नेपालमा लिखित साहित्यिक परम्परा पाइँदैन।

नेपाली, अङ्ग्रेजी, संस्कृत, हिन्दी, उर्दू, नेवार, मैथिली, भोजपुरी, तामाङ, अवधी, थारू (पूर्वेली र राना), मगर, खाम मगर, गुरुङ, शेर्पा, बान्तवा भाषामा र डोट्याली भाषिकामा रेडियो नेपालबाट समाचार प्रसारण गरिन्छ।

नेपाली साङ्केतिक भाषामा पनि नेपाल टेलिभिजनबाट समाचार प्रसारण गर्न थालिएको छ। यीमध्ये धेरैजसो भाषामा पत्रपत्रिकासमेत प्रकाशित हुन्छन्।

नेपाली शिक्षाको माध्यम र विषय दुवै बनेको छ। नेवार र मैथिली उच्च र माध्यमिक शिक्षामा विषयका रूपमा पहिलेदेखि नै रहेका छन्। अन्य केही भाषामा माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम पनि तयार भएको छ। हाल नेवार, मैथिली, लिम्बू, तामाङ, भोजपुरी, अवधी, थारू, बान्तवा, गुरुङ र मगर भाषालाई प्राथमिक तहमा पठनपाठन सुरु गरिएको छ। शेर्पा भाषामा पाठ्यक्रम निर्माण भइरहेको छ (श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमीबाट उपलब्ध जानकारी)। सिक्किममा भने लिम्बू भाषामा पहिलेदेखि नै अध्ययन-अध्यापन हुने गरेको छ।

नेपाली सरकारी कामकाजमा प्रयोग गरिन्छ। नेवार र मैथिली भाषा पनि केही समय क्रमशः काठमाडौं महानगरपालिका र धनुषा जि.वि.स. र राजविराज नगरपालिकामा सरकारी कामकाजको अतिरिक्त भाषाका रूपमा प्रयोग गरियो, तर हाल यस्तो प्रयोगमा सर्वोच्च अदालतले रोक लगाएको छ।

नेपालका भाषाहरूमा प्रयुक्त लिपि

लेख्य परम्परा भएका भाषाहरूमध्ये नेपाली देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ। नेवार नेवार र देवनागरी दुवै लिपिमा लेखिन्छ। नेवार लिपिका विभिन्न शैली छन्। तीमध्ये रञ्जना अत्यन्त कलात्मक छ र यो विशेष लेखनमा प्रयोग गरिन्छ। सामान्य लेखनमा भने पाचुमोको प्रयोग गरिन्छ। हाल यसलाई प्रचलित नेवारी भनिन्छ। तिब्बती भाषा तिब्बती लिपिमा लेखिन्छ। मैथिली पहिले मिथिलाक्षर वा तिरहुता लिपिमा लेखिन्थ्यो अहिले देवनागरीमा लेखिन्छ। लिम्बू भाषा सिरिजंगा र देवनागरी दुवै लिपिमा लेखिन्छ। तामाङका लागि तिब्बती र देवनागरी दुवैको प्रयोग गरिन्छ। गुरुङ भाषाका लागि छुट्टै खेमा लिपिको विकास गरिएको भए पनि हाल यो रोमन र देवनागरी दुवै लिपिमा लेखिन्छ। यो पनि अहिले देवनागरीमा लेखिन्छ।

भाषाको विकास

नेपालका भाषाहरूको विकास र प्रयोग क्षेत्रको स्थिति पनि एकनास छैन। नेपालका भाषाहरूमध्ये नेपालीको प्रयोग क्षेत्र र विकास सबैभन्दा बढी रहेको छ। यसका लागि उपयुक्त लिपि, व्यवस्थित लेखनपरम्परा, सम्पन्न साहित्य, व्याकरणका साथै मानक, व्युत्पत्तिमूलक, द्विभाषिक, बहुभाषिक र पारिभाषिक शब्दकोशहरू केही भए तापनि यिनलाई अद्यावधिक र पुनर्नवीकरण गर्नु आवश्यक छ। यसका विभिन्न पक्षमा भाषावैज्ञानिक अध्ययन भएको छ र प्राय सबै क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको शब्दभण्डार वृद्धि भइरहेको छ, तर यसको प्रयोग उच्चस्तरीय ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा स्थापित र स्थिर हुन सकेको छैन।

नेवार, मैथिली र लिम्बू नेपालीपछिका विकसित भाषा हुन्। यिनको पनि उपयुक्त लिपि, व्यवस्थित लेख्यपरम्परा, साहित्य, व्याकरण र शब्दकोशहरू छन्। भाषाका विभिन्न पक्षमा भाषावैज्ञानिक अध्ययन पनि भएको छ। यति भएर पनि यिनीहरूको प्रयोगको क्षेत्र निकै सीमित भएकाले शैक्षणिक पाठ्यपुस्तकहरू र विभिन्न क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दभण्डार तथा त्यस खालका कोशहरूको भने कमी छ।

लिम्बू मगर, गुरुङ, तामाङ, भोजपुरी, थारू, बान्तवा, अवधी भाषालाई प्राथमिक शिक्षामा प्रयोग गर्न थालिएको छ भने शेर्पा यसका लागि तयारीको क्रममा छ। अरू केही भाषामा भाषावैज्ञानिक अध्ययनहरू भएका छन्। अधिकांश भाषाको भने वर्णमालासम्म तयार हुन सकेको छैन र तीमध्ये कतिपय त वक्ताको संख्या अति कम रहेकाले अस्तित्व नै सङ्कटमा रहेको अवस्थामा छन्। यस्ता लोपोन्मुख भाषा नेपालमा कति छन् भन्ने कुराको विस्तृत सर्वेक्षण हुन बाँकी नै छ तापनि भाषाविद् सुएयोसी तोबाले नेपालको भाषिक ग्रन्थसूचीलाई आधार बनाई गरेको अनुसन्धानमा बङ्गाली, ब्राह्म/बराम, दुरा, राजी, राउटे, रङ्कस, छिलिङ/छुलुङ, पुमा/पिमा, मेवाहाङ, साम, छुक्वाङ फोहिङ, बुङला, वालिङ, जेरुङ, लिङ्खिम, सुरेल, दुमी, कोयो/कोयू, तिलुङ/तिलिङ, तिछुरोङ र कुसुन्डा गरी २१ भाषालाई यस्तो वर्गमा राखेका छन् (तोबा, २००१)।

भाषाविकासमा जनप्रयास

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६ मा नेपालमा बोलिने भाषाहरूलाई राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूमा वर्गीकरण गरी धारा १८ मा सबै समुदायलाई आ-आफ्ना

भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न पाउने र प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिन पाउने हक प्रदान गरेपछि विभिन्न भाषाभाषी समुदायका मानिसहरू सोही प्रयोजनका लागि सङ्गठित हुने क्रम तीव्र भयो। यस क्रममा स्थापित र केही पहिलेदेखि नै रहेका विभिन्न भाषिक र जातीय सङ्गठनहरू भाषिक अधिकार र विकासका क्रियाकलापमा सक्रिय रहे। यस अवस्थामा एकातिर विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूमा प्रकाशन, साहित्य लेखन र प्रकाशन तथा शब्दकोष निर्माण र व्याकरण लेखनका कार्य व्यक्तिगत र संस्थागत प्रयासमा चलिनै रहे भने अर्कोतिर भाषिक अधिकार वृद्धिका लागि सङ्गठित प्रयासहरूमा तीव्रता आयो।

सन् १९९१ मा १९ वटा जनजातीय सङ्गठनहरू मिली नेपाल जनजाति महासंघको गठन भयो। हाल यसमा ४४ वटा जनजाति सम्मिलित छन्। यस सङ्गठनले विभिन्न जातीय र भाषिक अधिकारका लागि काम गर्दै आएको छ। प्रथम मातृभाषा राष्ट्रिय सम्मेलन २००० राष्ट्रिय भाषाहरूका लागि महत्त्वपूर्ण घटना हो। यस सम्मेलनले तीन परिच्छेद र ३१ धारा रहेको 'भाषिक अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र' (सन् २००० मार्च १७) जारी गर्‍यो। यस घोषणापत्रमा सबै भाषा समान छन्, त्यसैले सबै भाषाप्रति राज्यले समान व्यवहार गर्नुपर्छ, हरेक भाषा राज्यका सम्पूर्ण कामकाजमा प्रयोग गरिनुपर्छ, सबै नागरिकले आफ्नो भाषामा सूचना पाउने, दिने र सुरक्षित राख्ने तथा आफ्नो भाषाको संरक्षण र विकास गर्ने हक छ, राज्यले यसका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ, भन्ने कुरा सार रूपमा उठाइएको छ। तामाङ घेदुङको अग्रसरतामा भर्खरै भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०५८ (गैर सरकारी विधेयक) पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

यसै बीचमा नेवार भाषालाई काठमाडौं महानगरपालिकाले २०५४ साउन १० गतेदेखि र मैथिली भाषालाई धनुषा जि.वि.स.ले १९९७ नोवेम्बर १८ र राजविराज नगरपालिकाले १९९७ नोवेम्बर २५ देखि अतिरिक्त सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सुरु गरे। केही समय प्रयोग भएपछि २०५४ चैत्र ४ को अन्तरिम आदेशबाट सर्वोच्च अदालतले यस्तो प्रयोगमा रोक लगायो। पछि २०५८ जेठ १८ गते सोही अदालतले यस्तो प्रयोगलाई गैरसंवैधानिक र गैरकानुनी ठहर गर्‍यो (प्रथम मातृभाषा राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन २००१:१)। यसपछि जनजाति महासंघ समेतको संलग्नतामा 'भाषिक अधिकार संयुक्त संघर्ष समिति' र 'नेपाल भाषा संघर्ष समिति' को गठन भई विभिन्न किसिमका संघर्षका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिँदै आएका छन्।

भाषाविकासमा सरकारी प्रयास

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लागू भएपछि गठित राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४७) ले मातृभाषामा शिक्षा दिइनुपर्ने कुरा पहिलो चोटि उठायो।

राष्ट्रियभाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) ले राष्ट्रिय भाषाहरूको पहिचान र निर्धारण गर्नुपर्ने, स्तरीकरण गर्नुपर्ने र तिनलाई शिक्षा, सञ्चार र स्थानीय तहमा प्रशासनमा प्रयोग गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो। यसका लागि राष्ट्रिय भाषा परिषद्को गठन, त्रि.वि.अन्तर्गत भाषाविज्ञान विभागको स्थापना, राष्ट्रिय भाषा संस्थाहरूको स्थापना र नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानअन्तर्गत भाषासम्बन्धी निकायले तिनीहरूबीच समन्वय कायम गर्नुपर्ने, पाठ्यक्रम विकासकेन्द्रअन्तर्गत छुट्टै शाखा र जनगणनामा भाषाविशेषज्ञलाई समावेश गर्नुपर्ने सुझाव अघि सारेको थियो। शिक्षामा राष्ट्रिय भाषालाई प्रयोग गर्न द्वैभाषिक शिक्षापद्धति

लागू गर्नुपर्ने, औपचारिक र अनौपचारिक दुवै खालका शिक्षामा राष्ट्रिय भाषाहरूलाई प्रयोग गर्नुपर्ने, औपचारिक शिक्षामा माध्यम र विषयका रूपमा राष्ट्रिय भाषाहरूलाई प्रयोग गर्नुपर्ने र खासगरी प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा दिनुपर्ने सुझाव दिएको थियो। यसले राष्ट्रिय भाषाहरूलाई लेख्य परम्परा भएका, लेख्य परम्परातिर उन्मुख भएका र लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरूमा छुट्याई तीमध्ये पहिलामा सुरुमै पठनपाठन प्रारम्भ गर्नुपर्ने, दोस्रामा पहिलो चरणमा पाठ्यसामग्रीको तयारी गरी दोस्रो चरणमा पठनपाठन प्रारम्भ गर्नुपर्ने र तेस्रामा पहिलो चरणमा भाषाको अध्ययन, दोस्रो चरणमा पाठ्यसामग्रीको तयारी र तेस्रो चरणमा पठनपाठन प्रारम्भ गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ। यस आयोगले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदन नै राष्ट्रिय भाषा नीतिसम्बन्धी पहिलो र महत्त्वपूर्ण दस्तावेज हो।

शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत गठित राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा विषयक अध्ययन कार्यटोली (२०५४) ले राष्ट्रिय भाषाहरूको विकासको अवस्थाअनुसार चरणबद्ध रूपमा २०५४-५५ देखि २०५८-५९ सम्म सबै मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्ने सुझाव दिएको थियो।

उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०५५) ले मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षाका साथै ऐच्छिक विषयका रूपमा माध्यमिक र उच्च शिक्षामा समेत राष्ट्रिय भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो भने यससम्बन्धी सबै आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्न भाषा अध्ययन तथा प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको स्थापना गर्ने सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो। हाल नेपालको औपचारिक शिक्षामा अध्ययन-अध्यापनका लागि पाठ्यक्रममा भाषाहरूको स्थिति यसप्रकार रहेको छ-

प्राथमिक तहमा

भाषा	कक्षा १-३	कक्षा ४-५
नेपाली	१५० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क
अङ्ग्रेजी	-	"
इच्छाधीन (भाषा/अन्य)	१०० पूर्णाङ्क	"

इच्छाधीन विषयअन्तर्गत स्थानीय भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा स्थानीय आवश्यकताका अन्य विषयमध्येबाट कुनै एकको पठनपाठन गर्न सकिनेछ।

निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा

१. साधारण विद्यालय		
भाषा	कक्षा ६-८	कक्षा ९-१०
नेपाली	१०० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क
अङ्ग्रेजी	१०० पूर्णाङ्क	१०० "
संस्कृत	५० "	-
ऐच्छिक विषय	-	१०० पूर्णाङ्क

२. संस्कृत विद्यालय

भाषा	कक्षा ६-८	कक्षा ९-१०
नेपाली	१०० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क
अङ्ग्रेजी	१०० पूर्णाङ्क	१०० "
संस्कृत व्याकरण र अनुवाद	१०० "	-
संस्कृत भाषा	५० "	-
अनिवार्य संस्कृत	-	१०० पूर्णाङ्क
ऐच्छिक विषय	-	१०० पूर्णाङ्क

३. संस्कृत वेद विद्याश्रम

भाषा	कक्षा ६-८	कक्षा ९-१०
नेपाली	१०० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क
संस्कृत व्याकरण र अनुवाद	१०० "	१०० "
संस्कृत भाषा	१०० "	१०० "

उपर्युक्त पाठ्यक्रमका ऐच्छिक विषयअन्तर्गत भाषा समूहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, रसियन, जर्मन, स्पेनिस, चिनियाँ, हिन्दी, जापानी, बङ्गाली, उर्दू, तिब्बती, संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन, अरेबिक, पर्सियन, हिब्रू, मैथिली र नेवार छन् (पौडेल, २०५४:१०७-१०)।

उच्चमाध्यमिक तहमा भाषाहरूको पठनपाठन यसप्रकार छ -

भाषा	पूर्णाङ्क
अनिवार्य नेपाली	१००
अनिवार्य अङ्ग्रेजी	२००

ऐच्छिक विषयअन्तर्गत मानविकी सङ्घायअन्तर्गत भाषाको २०० पूर्णाङ्कको पठनपाठन हुन्छ। तीमध्ये अङ्ग्रेजी, जापानी, जर्मन, फ्रेन्च, उर्दू, नेपाली, नेवार, हिन्दी, मैथिली रहेका छन् भने शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली शिक्षण र अङ्ग्रेजी शिक्षण रहेका छन्।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा अनिवार्य विषयका रूपमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा निम्नानुसार रहेका छन् -

भाषा	व्यवस्थापन	मानविकी	शिक्षाशास्त्र	विज्ञान
नेपाली	१०० पूर्णाङ्क	१५० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क
अङ्ग्रेजी	२०० पूर्णाङ्क	२०० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क	१०० पूर्णाङ्क

ऐच्छिक वा मूल विषयका रूपमा शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली र अङ्ग्रेजी तथा मानविकी सङ्घायअन्तर्गत नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, मैथिली, उर्दू, नेवार र संस्कृत भाषाको पठनपाठन हुन्छ।

त्रि.वि अन्तर्गत स्नातक तहमा सबै सङ्घायमा १०० पूर्णाङ्कको अङ्ग्रेजी र मानविकी र शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत १०० पूर्णाङ्कको नेपाली अनिवार्य विषयका रूपमा रहेका छन् भने मानविकी सङ्घायअन्तर्गत अङ्ग्रेजी, नेपाली, हिन्दी, मैथिली, नेवार, संस्कृत र उर्दू ऐच्छिक वा मूल विषयका रूपमा रहेका छन्।

यसै विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर तहमा मानविकी सङ्घायअन्तर्गत नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी, संस्कृत, मैथिली र नेवार मूल विषयका रूपमा र शिक्षाशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली र अङ्ग्रेजी ऐच्छिक वा मूल विषयका रूपमा पठनपाठन हुन्छ ।

संस्कृतको पठनपाठनका लागि संस्कृत विश्वविद्यालय नै रहेको छ । नेपाली र अङ्ग्रेजीको पाठ्यक्रम त्यहाँ पनि रहेको छ । भाषासम्बन्धी व्यवस्था अन्य विश्वविद्यालयहरूमा पनि उस्तै छ ।

सञ्चारमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गर्ने नीति र त्यसको प्रयोग भाषाविकासमा अर्को सरकारी प्रयास हो । हाल रेडियो नेपालबाट विभिन्न भाषामा समाचार प्रसारण व्यवस्था यसप्रकार रहेको छ :

क. केन्द्रीय प्रसारण

नेपाली (तीनपटक स्थानीय समाचार समेत १० पटक), अङ्ग्रेजी (तीनपटक), संस्कृत, नेवार, मैथिली, हिन्दी ।

ख. सर्ट वेभ प्रसारण

शोर्पा, उर्दू ।

ग. क्षेत्रीय प्रसारण

१. काठमाडौँबाट

तामाङ, भोजपुरी ।

२. पोखराबाट

गुरुङ, मगर ।

३. सुर्खेतबाट

थारू, अवधी, डोटेली, खाम मगर ।

४. धनकुटाबाट

राई बान्तवा, थारू, लिम्बू ।

उपर्युक्त राष्ट्रिय भाषा-भाषिकाहरूमा हप्तामा एकपटक समाचारबाहेक अन्य कार्यक्रम पनि प्रसारण गरिन्छ (दैनिक रेडियो प्रसारण तालिका, २०५७) ।

हाल देशमा निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित विभिन्न एफ.एम. रेडियो स्टेसनहरूबाट विभिन्न भाषाहरूमा कार्यक्रमहरू प्रसारित हुन्छन् ।

भाषासम्बन्धी संघ-संस्था र निकायहरू

हाल नेपालमा कुनै खास भाषासँग मात्र सम्बन्धित संघ-संस्था र निकायहरूलाई छाड्ने हो भने समग्रमा भाषाको विकाससँग सम्बन्धित संघ-संस्था र निकायहरू शिक्षा मन्त्रालय, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, जनजाति महासंघ, राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, त्रिवि र नेपाल भाषावैज्ञानिक समाज, नेपाल र एसियाली अध्ययन केन्द्र (CNAS) मुख्य रहेका छन् । यीमध्ये शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने निकाय शिक्षा मन्त्रालय मातृभाषा शिक्षाका लागि राष्ट्रिय भाषामा पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री निर्माणमा लागेको छ । राष्ट्रभाषामा शिक्षाका लागि भने यसले पहिलेदेखि नै

काम गरिरहेको छ। नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानले विभिन्न भाषाको अध्ययन-अनुसन्धानका लागि विद्वत्वृत्ति दिने र भाषा-साहित्यसम्बन्धी प्रकाशनका लागि सहयोग पुर्याउने गरेको छ। जनजाति महासंघले राष्ट्रिय भाषाभाषीहरूमा भाषिक अधिकारको लागि जनजागरण ल्याउनुका साथै सम्बन्धित निकायसमक्ष आवाज उठाउँदै आएको छ। राष्ट्रिय जनजाति विकास समितिले राष्ट्रिय भाषाहरूको अध्ययन-अनुसन्धान र प्रकाशनमा सहयोग पुर्याइरहेको छ। भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागले भाषाविज्ञान विषयमा एम.ए. र पि.एच.डि.को औपचारिक शिक्षा प्रदान गरी भाषा विशेषज्ञहरूको उत्पादनमा काम गरिरहेको छ। नेपाल भाषावैज्ञानिक समाज भाषावैज्ञानिकहरूले आफ्ना खोज-अनुसन्धानका विषय र उपलब्धिहरूमा अन्तर्क्रिया गर्ने मञ्चका रूपमा रहेको छ। सिनास (CNAS) ले चाहिँ नेपालका विभिन्न भाषाहरूको अध्ययन र अनुसन्धान गरिरहेका छन्। विदेशी संघसंस्थाहरूमा मुख्यतया समर इन्स्टिच्युट अफ लिङ्ग्विस्टिक्स (SIL) र हिमालयन ल्याङ्ग्वेजेज् इन्स्टिच्युट (Himalayan Languages Institute) ले यस्तो कार्य गरिरहेका छन्।

नेपालको भाषा नीति र भाषिक प्रश्नहरू

नेपालको भाषिक नीतिको मूल भाषासम्बन्धी सवैधानिक व्यवस्था नै हो। उक्त सवैधानिक व्यवस्थाअनुसार भाषाहरूको वर्गीकरण र तिनको प्रकार्य निर्धारण भएको छ। देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो। सबै सरकारी कामकाजको भाषा नेपाली भाषा हो। नेपालमा बसोबास गर्ने सबै जातजातिले बोल्ने भाषा राष्ट्रिय भाषा हुन्। सबै जातजातिलाई आफ्नो भाषा र लिपिको संरक्षण र प्रयोग गर्न पाउने हक छ। सबै जातिलाई आफ्नो मातृभाषामा प्राथमिक तहसम्म शिक्षा दिन पाउने हक छ। यस भाषिक नीतिबाट निम्नलिखित प्रश्नहरू उठाउन सकिन्छ -

१. भाषाहरूको वर्गीकरण गरी तीबीच विभेद गर्नु उचित छ ?
२. भाषा र लिपिबीचको सम्बन्ध के हो ?
३. भाषाको संरक्षण र संवर्द्धन भनेको के हो र त्यो कसरी हुन सक्छ ?
४. नेपालमा बोलिने सबै भाषामा प्राथमिक तहसम्म शिक्षा दिने व्यवस्थाअनुसार काम भएको छ ? यसो गर्नु सम्भव छ ?
५. यस खालको भाषिक नीति उपयुक्त छ ?

यस कार्यपत्रमा यसपछि क्रमशः यी प्रश्नहरूको उत्तर खोजिनेछ।

भाषाहरूको वर्गीकरण

सबै भाषाहरू सैद्धान्तिक आधारमा समान हुन्छन्। भाषाहरूबीच तिनीहरूका वक्ताको संरक्षण, तिनको सामाजिक विकास क्रममा आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक स्थिति, ती भाषाहरूको प्रयोगको क्षेत्र वा भाषिक प्रकार्य र भूमिका आदिका आधारमा तिनको स्थिति समान स्तरको हुँदैन। उपर्युक्त कारक (factors) का आधारमा गरिने भाषिक वर्गीकरण विभिन्न खालका वर्गीकरणहरूमध्ये एक हो। यो भाषा योजनाका लागि गरिने वर्गीकरण हो। यस्तो वर्गीकरण आफैमा महत्त्वपूर्ण होइन, तर

भाषाहरूको अध्ययनमा प्राथमिकता निर्धारण गर्न र भाषिक विकासका लागि गरिने कार्यमा यो महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ। यहाँ दुई वर्गीकरणहरूलाई हेरौं -

क्राउस (Krauss) को वर्गीकरण

क्राउस (२०००) ले संसारका भाषाहरूलाई सुरक्षित (safe), असुरक्षित वा सङ्कटग्रस्त (endangered) र मरणोन्मुख वा लोपोन्मुख (moribund) गरी तीन वर्गमा छुट्याएका छन्। उनका अनुसार १०,००,००० वक्ता रहेको र राज्यको संरक्षण पाएको भाषा सुरक्षित भाषा हो, मातृभाषाका रूपमा बालकहरूले सिकन छाडिसकेको भाषा लोपोन्मुख हो र १०,००,००० भन्दा कम जनसंख्या रहेको तर मातृभाषाका रूपमा सिकिदै गरेको भाषा सङ्कटग्रस्त हो।

ग्राइम्स (Grimes) को वर्गीकरण

ग्राइम्स (२०००) का अनुसार संसारका भाषाहरूलाई छ वर्गमा बाँड्न सकिन्छ -

१. अत्यन्त सङ्कटग्रस्त (critically endangered) - ७०⁺ उमेरका वक्ता मात्र रहेको।
२. अति सङ्कटग्रस्त (severely endangered) - ४०⁺ उमेरका वक्ता मात्र रहेको।
३. सङ्कटग्रस्त (endangered) - २०⁺ उमेरका वक्ता मात्र रहेको।
४. ह्रासोन्मुख (eroding) - सबै उमेरका वक्ता रहेको तर नयाँ बालकहरूले नसिकने अवस्थाका।
५. स्थिर तर खतरामा परेको (stable but threatened) - सबै उमेरका वक्ता रहेको, बालकहरूले पनि सिकने अवस्था रहेको तर अत्यन्त कम वक्ता रहेको।
६. सुरक्षित वा सङ्कटरहित (safe /not endangered) - सबै उमेरका वक्ता रहेको, प्राय सबै क्षेत्रमा प्रयोग भइरहेको, धेरै वक्ता रहेको।

नेपालका भाषाहरूमध्ये नेपाली, मैथिली र भोजपुरी मात्र पहिलो वर्गीकरणअनुसार सुरक्षित भाषाहरू हुन्। बाँकी भाषाहरूमध्ये कति लोपोन्मुख (Moribund) छन् भन्ने यकिन गर्नु गाह्रो छ।

दोस्रो वर्गीकरणअनुसार पनि नेपाली, मैथिली र भोजपुरी सुरक्षित भाषाहरू हुन्। स्थिर तर खतरामा परेका भाषाहरूमा नेवार, तामाङ, मगर, अवधी, थारू, लिम्बू, बान्तवा, चामलिङ, गुरुङ आदि केही भाषालाई राख्न सकिन्छ, तर उपलब्ध तथ्याङ्कका आधारमा अरू भाषाहरूको वर्गीकरण गर्न सकिदैन।

राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाउ आयोग (२०५०) ले राष्ट्रिय भाषाहरूलाई लेख्य परम्परा भएका, लेख्य परम्परातिर उन्मुख भएका र लेख्य परम्परा नभएका गरी लेख्य परम्पराका आधारमा तीन वर्गमा छुट्याएको छ।

यस खालको वर्गीकरण खास भाषाको विकासका लागि प्राथमिकताको क्षेत्र छनौट गर्न सहायक भएको पनि छ। लेख्य परम्परा नभएका भाषाका लागि लेख्य परम्परामा ल्याउनु पहिलो काम हो। लेख्य परम्परातिर उन्मुख भाषाका लागि पठनपाठनमा प्रयोग गरिने सामग्री तयार गर्नु पहिलो काम हो। लेख्य परम्परा भएका भाषाका लागि पठनपाठनमा प्रयोग गर्नु पहिलो काम हो। यसपछि राष्ट्रिय भाषाहरूलाई पनि सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने काम बाँकी नै रहन्छ जसले राष्ट्रभाषासँग भिन्नता देखाएको छ।

भाषा र लिपिबीच सम्बन्ध

भाषालाई लेख्य परम्परामा ल्याउन र सुरक्षित राख्न प्रयोग गरिने साधन लेख्य चिन्हहरूको समुच्चय लिपि हो। लेख्य परम्परा भएका भाषामा उक्त भाषाले परम्परित रूपमा प्रयोग गर्दै आएको कुनै खास लिपि हुन्छ। उक्त लिपिमा भाषा लेख्न हिज्जे व्यवस्था निश्चित गरिएको हुन्छ। तसर्थ, उक्त भाषाका साक्षर वक्ताहरू उक्त लिपिमा लेख्न र लेखिएका कुरा पढ्न अभ्यस्त हुन्छन्। अभ्यासका कारण कुनै खास लिपि खास भाषा लेख्न पूर्ण र सक्षम हुन्छ। यद्यपि एक थोक लेखिने र अर्कै थोक पढिने, लेखिएका सबै चिन्ह नपढिने र नलेखिएका ध्वनि पनि पढिने तथा लेखाइको दिशा, गति, चिन्हका आकार र साइज जस्ता कुराले कुनै लिपि अर्को लिपिका तुलनामा छिटो र सजिलो वा ढिलो र असजिलो हुने स्थिति भने प्राय भाषाहरूमा भइरहन्छ। अझ लेख्य परम्परा लामो भएका भाषामा यस्तो स्थिति भाषिक परिवर्तनले गर्दा बढी नै पाइन्छ। त्यस्तै एउटा भाषाका लागि प्रयोग गरिएको लिपि त्यस भाषाका लागि त उपयुक्त हुन्छ तर अर्को अझ ध्वनिव्यवस्था नै फरक भएको भाषाका लागि उपयुक्त हुँदैन। कुनै भाषाका लागि एकभन्दा बढी लिपि प्रयोग हुने, एउटै लिपि एकभन्दा बढी भाषाका लागि प्रयोग हुने स्थिति पनि पाइन्छ। यसो हुँदाहुँदै पनि भाषा र लिपिबीच अभेद सम्बन्ध हुन्छ र लिपिका कारण भाषा र जाति चिनिन्छ भन्ने भ्रम पनि समाजमा विद्यमान पाइन्छ र कुनै भाषाभाषी समूह लिपिको संरक्षणलाई विशेष महत्त्वका साथ लिन्छ। लेख्य परम्परा नभएका भाषामा भने कुनै अर्को भाषामा प्रयोग गरिएको लिपि यथावत् प्रयोग गर्ने, केही परिवर्तनका साथ प्रयोग गर्ने वा नयाँ लिपिको विकास गर्ने गर्न सकिन्छ। यसैगरी अर्को भाषाबाट लिपि लिएर पनि हिज्जे व्यवस्था अनुकूलित गर्न सकिन्छ। यस्तै लेख्य परम्परा भएकै भाषामा पनि अर्को कुनै लिपिको प्रयोग सुरु गर्न सकिन्छ। भाषिक नीति र योजनाका प्रसङ्गमा लेखनको समेत विशेष महत्त्व हुने भएकाले यस सन्दर्भमा लिपि पनि एक प्रश्न बन्दछ।

भाषाको संरक्षण र संवर्द्धन

एक अध्ययनअनुसार हाल संसारमा बोलिने ६,८१८ भाषा सूचीकृत भइसकेका छन्। तीमध्ये ३३० भाषाहरूका १०,००,००० भन्दा बढी वक्ता छन् भने ४५० जति भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन्। संसारका आधाभन्दा बढी भाषाका वक्ताहरू ६,००० भन्दा कम छन् (ग्राइम्स २०००)। लोपोन्मुख भाषाहरूलाई लेखनमा सुरक्षित राखेर

कम्तीमा ती भाषामा रहेको ज्ञानलाई सुरक्षित राख्न सकिन्छ, अथवा त्यस भाषासम्बन्धी समुदायका बालबालिकाहरूलाई भाषा सिक्न प्रेरित गरेर उक्त भाषालाई कथ्य रूपमै जीवित राखी लेख्य रूपमा ल्याउन पनि सकिन्छ। तीमध्ये पहिलो अभिलेखन (documentation) र दोस्रो पुनर्जीवन्तता (revitalization) हो। भाषाको संरक्षण भनेको लेख्य वा कथ्य रूपमा भाषालाई जोगाइराख्ने कार्य हो। लोपोन्मुख भाषाका वक्ताको संख्या बढाउनु भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तार गर्नु, भाषाको शब्दभण्डार बढाउनु, भाषाको ज्ञानलाई भण्डारण गर्नु र उक्त भण्डारलाई बढाउनु जस्ता काम संवर्द्धन हो। यसैले भाषाको संरक्षण र संवर्द्धनको अर्थ भिन्नभिन्न भाषाका सन्दर्भमा भिन्नभिन्न समुदाय र राज्यका लागि फरक फरक हुन सक्छ। यसैले कुनै भाषाभाषीको मातृभाषाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने हक पूरा हुन उक्त भाषा बोलिनुपर्छ, लेखिनुपर्छ, लेख्न आवश्यक पर्ने लिपिको छनौट र हिज्जेव्यवस्था निर्माण हुनुपर्छ, त्यो प्रकाशित हुनुपर्छ, त्यसको शब्दकोश व्याकरण र पाठ्यसामग्री लेखिनुपर्छ, त्यस भाषाबारे र त्यस भाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिइने व्यवस्था हुनुपर्छ, सार्वजनिक सञ्चारका माध्यम र प्रशासनिक कार्य तथा ज्ञानविज्ञानका अनेक क्षेत्रमा प्रयोग गरिनुपर्छ, र ती सबैका लागि उपयुक्त कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ।

मातृभाषा कायमी

नेपालमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरूको स्थिति सन् १९५२/५४ र १९९१ को जनगणनालाई आधार मानी हेर्दा नेपाली, मैथिली जस्ता केही भाषाबाहेक अन्य भाषाका मातृभाषी वक्ताहरूको संख्या घट्दो छ। (गुरुङ, १९९८:७४) का अनुसार केही मातृभाषाको कायमी (retention) यस प्रकार छ : भोटे-शेर्पा र राजी ९०% भन्दा बढी, तामाङ, जिरेल, लिम्बू, राई र थारू ८०% भन्दा बढी, थामी ७५% भन्दा बढी, चेपाङ, नेवार र दराई ६०% भन्दा बढी, माडवारी, थकाली र गुरुङ ५०% भन्दा बढी, दनुवार ५०% भन्दा कम, मगर ३३%, माभी २०%, कुमाल २% भन्दा कम। भाषाको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि मातृभाषामा शिक्षा एक महत्त्वपूर्ण कुरा हो।

फिसमनका अनुसार सङ्कटग्रस्त भाषाका लागि लोकवार्ताकरण (folklorization) र आयर्ल्यान्डीकरण (irelandization) दुई किसिमका खतरा रहन्छन् (हेर्नु: ब्रेन्जिङ्गर, २०००:१०५-६) भाषालाई केवल लोकवार्तामा मात्र प्रयोग गर्नु लोकवार्ताकरण हो भने भाषालाई दैनिक जीवन र व्यवहारमा प्रयोग नगरी ज्ञान र प्रविधिका अति विशिष्ट क्षेत्रमा मात्र प्रयोग गर्नु आयर्ल्यान्डीकरण (अङ्ग्रेजीसँग प्रतिस्पर्धा गर्न आइरिस भाषामा यसो गरिएको थियो) हो। भाषाको संरक्षणका लागि त्यसलाई शिक्षामा प्रयोग गर्नुपर्छ र त्यो क्रमशः प्राथमिक तहबाट सुरु हुनुपर्छ। मातृभाषामा शिक्षा भाषा विकासका लागि मात्र नभई बालकको व्यक्तित्व विकासका लागि पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण कुरा हो। तर मातृभाषामा शिक्षा दिइँदा अर्को भाषाको पाठ्यपुस्तकको अनुवाद मात्र गरेर उही विषय पढाइनु मात्र लाभदायक हुँदैन। विषयवस्तु मातृभाषीसँग परिचित हुनाका साथै स्वाभाविक र गुणस्तरीय पाठ्यसामग्री र शिक्षण हुन नसकेमा बालकको सृजनात्मक प्रतिभा नै कृण्ठित हुन सक्छ।

भाषानीति

भाषानीति कुनै मुलुकमा बोलिने भाषा-भाषिकाहरूमध्ये कुन कुन भाषा-भाषिकालाई केकस्तो स्थान दिने र विकास तथा संरक्षण गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुराको आधार हो। यो राज्य तहबाट निर्धारित हुन्छ तर यो कुनै अमूर्त प्रक्रियाबाट नभई राज्यको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक आदि कुराहरू र इतिहासका निर्वैयक्तिक शक्तिहरूबाट प्रभावित र ऐतिहासिक विकासक्रमबाट निर्देशित हुन्छ। भाषानीतिको कुरा गर्दा भाषिक समानता र विभेदको प्रश्न ज्यादै जटिल विषय बन्दछ। बहुभाषी मुलुकमा भाषानीति राष्ट्रिय संस्कृतिको उत्थान र विकासका लागि हुनुपर्छ। त्यसका लागि एउटा साभ्ना भाषा वा राष्ट्रभाषा छान्नुपर्ने हुन्छ। यद्यपि भाषावैज्ञानिक र सैद्धान्तिक दृष्टिले जुनसुकै भाषा वा भाषिका साभ्ना भाषाको भूमिका पूरा गर्न सक्षम हुन्छ तर राज्यको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक पृष्ठभूमिमा सबै भाषा वा भाषिकाले यस्तो भूमिका प्राप्त गर्दैनन्। यसैले विधायक तत्त्वले भन्दा इतिहासका निर्वैयक्तिक शक्तिहरूले कुनै खास भाषा वा भाषिकालाई त्यस स्थानमा पुर्याउँछन् (हेर्नु: बार्नेस, ३९)। तर यसो भन्दैमा अरू भाषा वा भाषिकाको विकास भने अवरुद्ध हुनु हुँदैन।

केही बहुभाषी मुलुकहरूको भाषानीति हेरौं-

भारत पनि नेपालमा बोलिने परिवारका भाषाका साथै बुरुसास्की (एकल भाषा वा language isolate) समेत अनुमानित १६५० भाषा बोलिने बहुभाषिक मुलुक हो। भारतमा त्रैभाषिक भाषानीति लागू गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा अङ्ग्रेजी, राष्ट्रभाषाका रूपमा हिन्दी र राज्यस्तरमा राज्यको भाषा सरकारी कामकाजमा प्रयोग गरिन्छ। दीर्घकालीन रूपमा अङ्ग्रेजीलाई हिन्दीले प्रतिस्थापन गर्ने नीति लिइएको छ। यसबाहेक अन्य केही प्रमुख भाषाहरूलाई अनुसूचित भाषाका रूपमा राखी संरक्षणको नीति पनि लिइएको छ।

चीन १०० भन्दा बढी भाषा भएको मुलुक हो। यहाँ पेकिङको वर्णव्यवस्था, उत्तरी क्षेत्रको व्याकरण र केही आधुनिक लेखकको शैलीलाई आधार मानी विकास गरिएको चिनियाँ भाषाको उत्तरी भाषिकालाई साभ्ना भाषाका रूपमा लिई सरकारी कामकाज, शिक्षा, सञ्चार र अन्य क्षेत्रमा यसको प्रयोग सवैधानिक रूपले अनिवार्य गरिएको छ भने अन्य केही भाषालाई प्रान्तीय र स्वायत्त इलाका स्तरमा सरकारी कामकाज, शिक्षा र सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयोग गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

तान्जानिया १३० भाषा भएको अफ्रिकी मुलुक हो। यहाँ अङ्ग्रेजी र किस्वाहिली सरकारी कामकाजका भाषा रहेका छन् भने दीर्घकालमा अङ्ग्रेजीलाई किस्वाहिलीले प्रतिस्थापन गर्ने लक्ष्य लिइएको छ। यो तान्जानियाका १३० भाषामध्ये अल्पसंख्यकहरूकै भाषा हो, तर अफ्रिकी महादेशको महत्त्वपूर्ण सम्पर्क भाषा हो। राष्ट्रिय र क्षेत्रीय एकता र पहिचान नै यसलाई सरकारी कामकाजको भाषा छान्नुको कारण हो।

नेपालको भाषा नीति र सुभाउ

माथि चर्चित नेपालको भाषानीतिसम्बन्धी सवैधानिक व्यवस्था र तदनुरूप भएका सरकारी प्रयास, भाषा नीतिका सम्बन्धमा विभिन्न आयोग र कार्यदलहरूका सुभाउ र सम्बन्धित भाषाभाषीबाट भाषा विकासका सम्बन्धमा भएका प्रयास र तिनका मागहरू समेतलाई ध्यानमा राख्दा भाषा नीतिमा केही परिवर्तन गर्नुपर्ने देखिएको हुँदा यहाँ बुँदागत रूपमा केही सुभाउ प्रस्तुत गरिन्छ -

१. सम्पर्क साभा भाषाका रूपमा नेपालीको प्रयोग क्षेत्रलाई विस्तार गर्ने र यसलाई उच्चस्तरीय ज्ञानविज्ञान र प्रविधिको भाषाका रूपमा समेत विकास गर्ने ।
२. प्रयोगक्षेत्रको विस्तारलाई हेरी राष्ट्रिय भाषाहरूलाई सम्बन्धित भाषाभाषी क्षेत्रमा नेपालीका साथसाथै दोस्रो भाषाका रूपमा प्रशासनिक र अन्य कामकाजमा प्रयोग गर्ने ।
३. मैथिली, नेवार, लिम्बू जस्ता पठनपाठनको परम्परा रहेका भाषालाई शिक्षाका सबै तहमा क्रमशः प्रयोग गर्दै जाने ।
४. भखरै पठनपाठन सुरु गरिएका र हुँदै गरेका थारू, मगर, तामाङ, अवधी, बान्तवा, गुरुङ, भोजपुरी, र शेर्पा जस्ता भाषालाई क्रमशः उच्च तहमा प्रयोग गर्दै जाने ।
५. लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरूलाई लेख्य परम्परामा ल्याउने । त्यसका लागि आवश्यक भाषिक अध्ययन गरी व्याकरण, पाठ्यपुस्तक तथा शब्दकोशको निर्माण गरी प्राथमिक तहमा तत्काल पठनपाठन सुरु गर्ने ।
६. लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरूको लिपि छनोट गर्दा राष्ट्रिय र क्षेत्रीय परिवेश अनुकूलको लिपि भाषाअनुकूल परिवर्तित रूपमा लिने वा नयाँ निर्माण गर्ने ।
७. लेख्य परम्परा भएका भाषाहरूको लिपि र हिज्जे व्यवस्थामा समेत आवश्यक अनुकूलनबाट एक भाषाभाषीले अर्को भाषा पनि पढ्न र लेख्न सक्ने गरी समायोजन गर्ने साथै व्याकरणलाई पनि अद्यावधिक बनाउने ।
८. नेपालमा बोलिने भाषा, भाषाभाषी, तिनको उमेर र अवस्थाबारे स्पष्ट जानकारीका लागि बृहत् क्षेत्रीय तथा सामाजिक भाषिक सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने ।
९. अत्यन्त कम वक्ता रहेका र बालबालिकाले सिक्न छाडिसकेका लोपोन्मुख भाषाहरूको यथाशीघ्र अभिलेखन सुरु गर्ने ।
१०. हाल भइरहेका भाषासँग सम्बन्धित संस्थाहरूबीच समन्वय स्थापित गर्ने ।
११. भाषा र जातजातिसँग सम्बन्धित संस्थाहरूमा विभिन्न भाषाभाषी, प्राज्ञिक व्यक्तित्व र अनुसन्धाताहरूको प्रतिनिधित्व गराउने ।
१२. भाषाको अध्ययनलाई मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृति, इतिहास र राजनीतिको अध्ययनसँग समन्वित गरी राष्ट्रिय ऐक्यबद्धताका रूपमा अघि बढाउने ।

१३. सबै भाषाभाषीलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्न प्रेरित गर्ने र त्यसका लागि भाषिक जागरण अभियान सुरु गर्ने ।
१४. नेपालको संस्कृतिको जग र मूलका रूपमा रहेका संस्कृत, पाली-प्राकृत, र प्राचीन नेवार र तिब्बतीका साथै मुन्धुमी किराँतलाई शास्त्रीय भाषाका रूपमा विशेष अध्ययन-अध्यापनको व्यवस्था गर्ने ।
१५. उपर्युक्त कामहरूका लागि दक्ष जनशक्तिहरूको उत्पादन र उपयोग गर्दै जाने ।
१६. उपर्युक्त कामहरूका लागि सरकारबाट बजेट व्यवस्था गर्ने ।
१७. राष्ट्रिय ऐक्यबद्धता र प्रत्येक भाषाभाषीको राष्ट्रिय व्यक्तित्वको निर्माण एवं भाषाहरूको पारस्परिक अन्तरअनुवादीयता बढाई प्रत्येक नेपाली-लाई बहुभाषी तुल्याउन द्वैभाषिक शिक्षा प्रणालीलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
१८. उच्चस्तरीय ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको हस्तान्तरण गर्न तथा कुटनीति, व्यापार एवं व्यापक सम्पर्क गरी राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकास गर्न अङ्ग्रेजी र आवश्यकताअनुसार राष्ट्रसंघीय र अन्य भाषाहरूको शिक्षण गर्ने ।

उपर्युक्त बुँदाहरूलाई विस्तारमा स्पष्ट पारौं -

नेपाली भाषा पहिलो वा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपालमा अत्यधिक नेपालीले प्रयोग गर्ने भाषा हो । यो भिन्नभिन्न भाषाभाषी समस्त नेपालीबीचको सम्पर्कको साभा भाषा (Lingua franca) पनि हो । यसको विकास र प्रयोगको क्षेत्रको विस्तारका कारणले यसलाई सरकारी कामकाजको भाषा र शिक्षाको माध्यम बनाइनु राष्ट्रिय विकास र ऐक्यबद्धताका दृष्टिले अनुचित होइन । यसो हुँदाहुँदै पनि ज्ञानविज्ञान र प्रविधिका नयाँनयाँ क्षेत्रमा भइरहेका विकाससँगको नेपाली भाषाको पहुँच तीसँग सम्बन्धित शब्दभण्डार र शैलीको अपर्याप्तता करिब शून्य नै छ । विश्वविद्यालय तहको शिक्षामा माध्यमका रूपमा नेपालीको स्थिति २०३५ सालमा जस्तो थियो (दाहाल, २०३५) आज पनि भन्नै उस्तै हुनुले यसको पुष्टि हुन्छ । शब्दभण्डारको वृद्धिका लागि गरिएका छिटपुट प्रयासहरू पनि समन्वित र योजनाबद्ध नहुँदा त्यसबाट खासै उपलब्धि हुन सकेको छैन । शब्दहरूको अपर्याप्तता हुनु र शब्दहरू निर्माण गरिए पनि एउटै अर्थका लागि भिन्नाभिन्नै प्राविधिक शब्दको प्रयोग हुनु, अत्यधिक संस्कृतीकरण र अङ्ग्रेजीकरणका कारण जटिलता थपिनु जस्ता समस्या रहेका छन् । यस्तो अवस्था संस्कृतमा राम्रो देख्न हुने विद्वान्हरूले नेपालीलाई हेर्न दृष्टिले हेर्नु र संस्कृतको भाषिक व्यवस्था नेपालीमा जस्ताकोतस्तै लागू गर्ने प्रयास गर्नु, अनि अङ्ग्रेजीमा देख्न हुनेले पनि अङ्ग्रेजीबाट त्यसै गर्नुले आएको हो । ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तिहरू र निकायहरूसँग समन्वय गरी शब्दनिर्माण गर्ने वा यथावत् सापटी लिने वा अनुकूलित गरी सापटी लिने, शब्दकोशहरूको सम्पादन गर्ने, पाठ्यपुस्तकहरू लेख्ने र शिक्षण संस्थामा तिनलाई अनिवार्य गराउने र अति जटिल एवं सूक्ष्म भाव व्यक्त गर्न सक्षम पार्न शब्दभण्डारका साथै विभिन्न विषयका विधा (genre)को स्तरीकरण र स्थिरीकरण हुनुपर्दछ । यसरी मात्र

नेपाली भाषालाई ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसबाट आफूले जानेको भाषामा ज्ञानविज्ञानका नयाँ नयाँ आविष्कार र विकासबारे सबै नेपालीले बुझ्न सक्ने स्थिति आउनेछ ।

यसरी नै नेपालका सबै भाषा सबै खालका प्रकार्यका लागि सक्षम भइसकेका छैनन् । सरकारी कामकाजका लागि नेपालीको प्रयोग मुलुकभर भइरहेको छ । मैथिली र नेवार भाषा प्रशासनिक कामकाजका लागि प्रयोग गर्न सकिने भाषाहरू हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट भइसकेको छ । तर नेपालको वर्तमान संविधानले नेपालीबाहेक अर्को कुनै पनि भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छैन । यसैले सर्वोच्च अदालतले मैथिली र नेवार भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने कामलाई असंवैधानिक ठहर गरी त्यस्तो प्रयोगमा रोक लगायो । यस्तो अवस्थामा सबै भाषाहरूलाई विकासको समान अवसर प्रदान गरी राष्ट्रिय विकास र एकताको मूल प्रवाहमा ल्याउन तथा भाषाका कारणबाट उत्पन्न हुने धार्मिक, जातीय र सांस्कृतिक तनाव र संघर्षको सम्भावनालाई पन्छाउन संविधानमा आवश्यक संशोधनको पहल सरकारबाट यथाशीघ्र हुनुपर्छ, उक्त संशोधनबाट कुनै खास राष्ट्रिय भाषाभाषी क्षेत्रमा नेपालीका साथसाथै सो भाषा पनि प्रयोग गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ । यस्तो प्रयोगमा मैथिली र नेवार लगायत अन्य भाषालाई ल्याउने संवैधानिक ढोका खुला गरी भाषिक विकासको सुनिश्चितता सरकारबाट हुनुपर्छ ।

मैथिली र नेवारको विश्वविद्यालय तहमा वर्षौंदेखि पठनपाठन हुँदै आइरहेको भए पनि विद्यालय तहमा भने भर्खरै प्राथमिक र माध्यमिक तहमा पठनपाठन सुरु भएको छ । यस्तो स्थिति आयर्ल्यान्डीकरणको नजिकको स्थिति हो । यसले भाषिक विकासमा सहयोग गर्दैन । त्यसैले उक्त भाषाहरूलाई यथाशीघ्र शिक्षाका सबै तहमा प्रयोग गरिनुपर्छ ।

भर्खरै प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरिएका र पाठ्यसामग्रीको विकास हुँदै गरेका थारू, मगर तामाङ, अवधी, बान्तवा, गुरुङ, भोजपुरी, लिम्बू, शेर्पा जस्ता भाषाको शिक्षामा प्रयोगलाई क्रमशः उच्च तहसम्म बढाउँदै लाने ।

द्वैभाषिक शिक्षाले नेपालको बहुभाषिक स्थितिलाई टिकाउ पार्दछ, साझा भाषा र अन्य मातृभाषालाई विकास गर्न मद्दत पुर्याउँछ, साझा भाषाका साथै एक भाषाभाषीले अर्को स्थानीय भाषा सिक्ने अवसर पाउँछ र राष्ट्रिय भाषाभाषीलाई साझा भाषाको माध्यममा संक्रमण स्वाभाविक र अवरोधरहित हुन्छ र अन्ततः ऐक्यबद्धतामा वृद्धि हुन्छ । त्यसैले द्वैभाषिक शिक्षालाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ ।

संस्कृत, प्राकृत-पाली, शास्त्रीय नेवार र शास्त्रीय तिब्बती भाषामा प्राचीन सभ्यता र ज्ञानविज्ञानको अपार भण्डार रहेको छ । त्यहाँसम्म हाम्रो पहुँच बनाउन ती भाषाको अध्ययन-अध्यापन हुनु जरुरी छ । संस्कृत भाषाको अध्ययन-अध्यापनका लागि छुट्टै विश्वविद्यालय पनि छ । त्रिवि.का साथै तीनै किसिमका विद्यालयहरूमा यसको पठनपाठन हुन्छ । पालीशास्त्रीय नेवार र तिब्बतीको गम्भीर अध्ययनको व्यवस्था छैन । यस्तो अवस्थामा यिनको समेत अध्ययन-अनुसन्धान कार्य सञ्चालन गर्ने गरी हालको संस्कृत विश्वविद्यालयलाई नै प्राच्य-विद्या अध्ययन-केन्द्रका रूपमा विकास गर्नु उपयुक्त हुन्छ । संस्कृत विश्वविद्यालयको प्रकार्य र भूमिका वर्तमान सन्दर्भ र आवश्यकताका

आधारमा प्राच्य विद्याको अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने गरी निश्चित हुनुपर्छ र यो सम्पूर्ण जातजाति र विदेशी विद्वानको आकर्षणको केन्द्र हुनुपर्छ ।

हिन्दी र उर्दूलाई विश्वविद्यालय तहमा गरिएको हालको शैक्षणिक व्यवस्था उपयुक्त नै देखिन्छ । बरु, चिनियाँलाई पनि यसैगरी स्थान दिनु हाम्रो राष्ट्रिय परिवेश अनुकूल ठहर्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषा नेपालको शिक्षा, सञ्चार र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सरकारी कामकाजमा समेत पहिलेदेखि नै प्रयोग हुँदै आइरहेको छ । यसैका माध्यमबाट ज्ञानविज्ञान र प्रविधिका विभिन्न क्षेत्रमा अधिकांश नेपालीको पहुँच बनेको छ । यसैले यसको स्थान महत्त्वपूर्ण छ । तर, औपचारिक शिक्षामा हालको अङ्ग्रेजीको प्रयोग सार्वजनिक विद्यालयहरूमा हालको निर्णयबाट १ कक्षा ४ देखि नै र निजी विद्यालयहरूमा नर्सरीदेखि नै अनिवार्य विषयका रूपमा र अझ निजी विद्यालयहरूमा त माध्यमका रूपमा समेत रहेको छ । यसका सट्टा प्राथमिक तहमा साभा भाषा र मातृभाषाका साथै द्विभाषिक शिक्षालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ भने माध्यमिक तहमा अङ्ग्रेजीको व्याकरणसहित आधारभूत शिक्षा र विश्वविद्यालय तहमा विभिन्न सङ्ख्यमा भिन्नाभिन्नै र विशिष्ट प्रकृतिको शिक्षा प्रणाली उपयुक्त हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय र व्यापक सम्प्रेषणका भाषाका रूपमा ज्ञान-विज्ञान, प्रविधि, कूटनीति, व्यापार आदि प्रयोजनका निम्ति अङ्ग्रेजीका अतिरिक्त फ्रेन्च, जर्मन, स्पेनिस, जापानी, अरबी, पोर्तुगाली जस्ता भाषाहरूको आवश्यकताअनुसार अध्ययन-अध्यापनको तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।

नेपालका अधिकांश भाषाहरू लेख्य परम्परामा आउन सकेका छैनन् । त्यस्ता भाषाको लेखनका लागि भाषाको अध्ययन गरी व्याकरण, पाठ्यपुस्तक र शब्दकोशको निर्माण गर्नु आधारभूत कार्य हो । यसबाट उक्त भाषालाई पठनपाठनमा र अन्य क्षेत्रमा प्रयोग गर्दै जाने आधार तयार हुन्छ । यसका लागि लिपिको छनोट र हिज्जे व्यवस्था विशेष मुद्दा बन्दछन् । लिपिको छनोट वा परिवर्तनका लागि सामाजिक अभिवृत्ति (attitude), सरलता र शैक्षिक एवं भाषावैज्ञानिक दृष्टिले उपयुक्तता मुख्य आधार हुन् (अन्नामलाइ, इ. तथा बल्लभमणि दाहाल र अन्य, १९८६) । सामाजिक अभिवृत्ति प्रायः लिपि नै भाषा हो, लिपि खास भाषिक समुदायको पहिचान हो तसर्थ यो अर्को भाषामा प्रयोग भएको भन्दा भिन्नै र स्वतन्त्र हुनुपर्छ भन्ने खालको देखा पर्छ । यसअनुसार लेख्य परम्परा नभएका भाषाका लागि छुट्टै लिपिको निर्माण हुनुपर्छ भन्ने र लेख्य परम्परा भएका भाषामा उक्त परम्परा यथावत् चल्नुपर्छ भन्ने धारणा मुख्य रूपमा पाइन्छ । शुद्ध प्रकार्यात्मक र वैज्ञानिक आधारमा लेख्य चिन्हहरू सकेसम्म थोरै प्रयोग हुनुपर्छ र छिटो र सजिलोसँग लेख्न सिकाउन सकिने सरल खालको हुनुपर्छ । यस्तो लिपि शैक्षिक दृष्टिले उपयुक्त हुन्छ । कुनै भाषामा पाइने सम्पूर्ण वर्णहरूलाई लेख्न सकिने र एक वर्ण = एक चिन्ह रहेको लिपि भाषावैज्ञानिक दृष्टिले उपयुक्त ठहरिन्छ । यसबाहेक लिपि प्रयोगको राष्ट्रिय र क्षेत्रीय परिवेशले पनि यसमा प्रभाव पार्दछ । राष्ट्रिय दृष्टिले राष्ट्रमा बहुप्रचलित लिपिको प्रयोग गर्दा टङ्कण र छपाइका निम्ति सजिलो पर्ने मात्र होइन कि एउटा भाषाभाषीले अर्को भाषा सिक्न वा साक्षरता प्रसार गर्न पनि सजिलो हुन्छ, साथै राष्ट्रिय

एकतामा पनि सघाउ पुग्छ । त्यसरी नै क्षेत्रीय स्तरको लिपिको प्रयोगले क्षेत्रीय स्तरमा भाषिक गतिशीलता कायम गर्न र भाषा सिक्न मद्दत पुग्छ ।

नेपालमा देवनागरी, नेवार (विभिन्न शैलीमा), सिरिजंगा, तिब्बती र केही मात्रामा रोमन हाल प्रयोगमा रहेका लिपि हुन् । नेपालमा भाषाका लागि लिपिको कुरा गर्दा यीमध्येबाटै छनौट गर्ने वा नयाँ निर्माण गर्ने दुई विकल्प रहन्छन् । यीमध्ये पहिला चार लिपि सिद्धान्ततः समान र नेपालका भाषिक ध्वनिहरूअनुकूल छन् । नेपालीहरू यिनमा अभ्यस्त रहेको स्थिति छ । रोमन सिद्धान्ततः यीभन्दा भिन्न छ र सबै नेपालीहरू यसमा अभ्यस्त छैनन् । नयाँ लिपि निर्माण गर्नुभन्दा यी मध्येबाटै छनौट गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यीमध्ये रोमनको छनोटको लागि विश्वव्यापीकरणलाई तर्कका रूपमा अघि सारिएको पाइन्छ भने राष्ट्रिय र क्षेत्रीय परिवेशलाई हेरी राष्ट्रकै बहुप्रचलित लिपिको प्रयोग गर्नुपर्ने अर्को तर्क दिइन्छ । नेपालको भाषानीति राष्ट्रिय एकता, सामाजिक-सांस्कृतिक उत्थान र विकासका लागि हुनुपर्छ । त्यसैले परम्परागतमध्ये बहुप्रचलित लिपिको प्रयोग वाञ्छनीय देखिन्छ । यीमध्ये देवनागरी अधिकांशले प्रयोग गरिरहेको लिपि भएकाले यसलाई उपयोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ, तर यसको प्रयोग गर्दा नेपालका सबै भाषाका खण्डीय र खण्डेतर वर्णहरू लेख्न सकिने र छरितोसँग प्रयोग गर्न सकिने गरी अनुकूलन गर्नु आवश्यक छ । तर, कुनै भाषाभाषीले आफ्नो छुट्टै लिपिको प्रयोग कायम गर्न चाहन्छन् वा कुनै अर्को लिपिको प्रयोग गर्छन् भने त्यसको कदर गरी प्रयोग गर्न दिनुपर्छ ।

नेपालका सबै भाषा र भाषाभाषीहरूको ठीक स्थिति थाहा नपाएसम्म भाषाहरूको संरक्षण र भाषिक संवर्द्धनको कार्य अघि बढाउन नसकिने हुनाले सबैभन्दा पहिले भाषिक सर्वेक्षण गरिनु आवश्यक छ ।

भाषिक सर्वेक्षणपछि लोपोन्मुख भाषाहरूको अभिलेखनलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

कथ्य भाषाहरूभन्दा भिन्न नेपाली साङ्केतिक भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन र विकासमा पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

भाषा अध्ययन प्रतिष्ठान

नेपालका भाषाहरूको विकासका लागि काम गर्न भाषिक तथ्याङ्क सङ्कलन, भाषाशिक्षण, प्रशिक्षण, पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री निर्माणका साथै आवश्यक अन्य जनशक्ति उत्पादनका साथै प्राविधिक शब्दावलीको निर्माण, विविध क्षेत्रमा भाषाको प्रयोग गरी साभ्ना र जातीय भाषाहरूको विकासका निम्ति अध्ययन-अनुसन्धान र भाषिक प्रश्न सम्बन्धी नीति निर्देशन गर्न सर्वाधिकार सम्पन्न भाषा अध्ययन प्रतिष्ठान गठन गर्ने र त्यसलाई आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्था सरकारबाट हुनुपर्छ । यस प्रतिष्ठानमा विभिन्न जातिका भाषाविद्, मानव र समाजशास्त्री तथा शिक्षाविद् समाविष्ट हुनुपर्छ ।

उपसंहार

माथि चर्चा गरिएअनुरूप प्रागैतिहासिक कालदेखि वर्तमान कालसम्मको नेपालको बहुभाषिक स्थिति र यहाँका सबै भाषाभाषीहरूको पारस्परिक सहअस्तित्व र सहयोगपूर्ण सम्बन्धलाई सुदृढ पार्नुपर्छ । हाल प्रयोगमा रहेका नेपालका सम्पूर्ण राष्ट्र र राष्ट्रिय

भाषाहरूको यस सहयात्रालाई निरन्तरता दिन समय समयमा उठ्ने विभिन्न खालका भाषिक प्रश्नहरूको बुद्धिमत्तापूर्ण र न्यायपूर्ण समाधान खोजिनुपर्छ। वृहत् सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक र सर्वोपरि राष्ट्रिय एकतालाई ध्यानमा राखी भाषिक समस्याको समाधान खोजिनुपर्छ। भाषिक प्रश्न सैद्धान्तिक मात्र होइन, त्यसभन्दा माथि यसको महत्त्व छ। साभा र अन्य सम्पूर्ण भाषाहरूको संरक्षण र विकासलाई राष्ट्रिय ऐक्यबद्धता र राष्ट्रिय लक्ष्यसँग गाँसेर हेर्नुपर्छ। यसैले यस्ता बहुभाषिक मुलुकमा साभा भाषा र अन्यको विकासविना राष्ट्रको विकास र राष्ट्रिय ऐक्यबद्धता कायम हुन सक्तैन। राष्ट्रको यस बहुभाषिक स्थितिलाई बोझका रूपमा नलिई अमूल्य निधि र गौरवका रूपमा लिइनुपर्छ। यसका लागि सबै भाषाको सर्वाङ्गीण विकास हुनु र तिनले त्यस्तो अवसर समान रूपमा पाउनु जरुरी छ। अतः माथि प्रस्तुत सुभाउहरूको कार्यान्वयन हुनुपर्दछ जसबाट राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक उत्थान र राष्ट्रिय ऐक्यबद्धता सुदृढ पार्न सम्भव हुनेछ।

सन्दर्भसूची

- 'उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन' २०५०. काठमाडौं: जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र, श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय।
- दाहाल, बल्लभमणि २०३५. 'नेपालको उच्च शिक्षामा राष्ट्रभाषाको माध्यम', कसजू, प्रेम र माधव मैनाली (सम्पा) विकासको निम्ति शिक्षा, काठमाडौं: राष्ट्रिय शिक्षा समिति, शिक्षा अनुसन्धान, प्रवर्तन तथा विकास केन्द्र, पृ. १-२७।
- २०५६. 'राष्ट्रिय भाषामा शिक्षा र शिक्षा पद्धति', अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी दिवसको उपलक्ष्यमा आयोजित गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र।
- र सुभद्रा सुब्बा दाहाल २०५६. 'सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भमा नेपाली भाषाको प्रसार', नेपाली भाषा प्रचार समिति, सिलिगुडीद्वारा आयोजित अखिल भारतीय नेपाली साहित्य सम्मेलनमा प्रस्तुत कार्यपत्र।
- 'दैनिक रेडियो प्रसारण तालिका' २०५७. झङ्गार, वर्ष ५०, अङ्क १-४, काठमाडौं: रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति, पृ. ३७-४४।
- नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, काठमाडौं : कानुन किताब व्यवस्था समिति, श्री ५ को सरकार कानुन मन्त्रालय।
- 'नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४७), काठमाडौं: श्री ५ को सरकार शिक्षा मन्त्रालय।
- पोखरेल, बालकृष्ण २०५५. राष्ट्रभाषा, दसौं सं. काठमाडौं: साभा प्रकाशन।
- पोखरेल, माधवप्रसाद २०५६. नेपाली वाक्य व्याकरण (दोस्रो सं.), काठमाडौं: एकता बुक्स
- पौडेल, लेखनाथ २०५४. नेपालमा शिक्षाको विकास, काठमाडौं विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- प्रथम मातृभाषा राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन ई. २०००. काठमाडौं: नेपाल जनजाति महासंघ।

- बज्राचार्य, धनबज्र २०५६. *मध्यकालका अभिलेख*, काठमाडौं: नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- र अरू २०१९. *इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय* (पहिलो भाग), ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन ।
- 'भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०५८' (गैरसरकारी विधेयक) अप्रकाशित ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद (अनु.) २०५५. 'मैथिली भाषा: पृष्ठभूमि र विशेषता' *सयपत्री*, मैथिली विशेषाङ्क, वर्ष ४ ।
- 'राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको प्रतिवेदन (२०५०)', काठमाडौं नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- 'राष्ट्रिय भाषामा शिक्षा प्रतिवेदन (२०५४)', काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, श्री ५ को सरकार शिक्षा मन्त्रालय ।
- रेग्मी, भीमनारायण २०५६. नेपाली र मगर भाषामा प्रेरणार्थक संरचनाको तुलनात्मक अध्ययन, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. मा प्रस्तुत एम.ए. शोधपत्र ।
- Annamalai, E. 1986 a. 'A Typology of Language Movement and their Relation to Language Planning, in Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin ed. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-6-17.
- 1986 b. 'Planning of the Language Corpus', in Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin eds. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-387-9
-, B.M. Dahal with G.C. Ahuja, D.N. Koul, P. Madhubala Devi, and J.C Sharma, 1986. 'Creating and changing a writing System: Social, Economic, Pedagogical and Linguistic Criteria for a Choice', In Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin eds. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-390-404.
- Barnes, Dayle. 1974. 'Language Planning in Mainland China: Standardization'. In Joshua, A. Fishman (ed.) *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton. pp-34-54.
- Brenzinger, Matthias 2001. 'Language Endangerment through Marginalization and Globalization in Sakiyama, Osamu ed. *Endangered Languages of the Pacific Rim: Lectures on Endangered Languages: 2*, From Kyoto Conference 2000. Kyoto: ELPR. pp- 91-116.
- Dahal, B.M. and S. Subbha, 1986. 'Language Policies and Indigenous Languages of Nepal', in Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan

- Rubin eds. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-238-51.
- 1974 'Description of Nepali: Literary and colloquial', Ph.D Dissertation, University of Poona.
- and Subhadra Subba Dahal .2000. 'Multiethnicity and Bilingualism Education in Nepal', Paper presented at International Seminar on Bilingual Education, held in China.
- Dua, H.R. 1986. 'Language Planning and Linguistic Minorities', in Annmalai , E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin eds. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-133-73.
- Grimes, Barbara F. 2001. 'Global Language Viability' in Sakiyama, Osamu ed. *Endangered Languages of the Pacific Rim: Lectures on Endangered Languages: 2*, From Kyoto Conference 2000. Kyoto: ELPR. pp-45-61.
- Gurung, Harka .1998. *Nepal Social Demography and Expressions*. Kathmandu:New Era.
- Han Bon, Gerd. 1991. The Rai of Eastern Nepal: Ethnic and Linguistic Grouping, Findings of the Linguistic Survey of Nepal (edited by Werner Winter) Kathmandu: Linguistic Survey of Nepal and CNAS. T.U.
- Hongkai, Sun. 1992. 'On Nationality and the Recognition of Tibeto-Burman Languages' *Linguistics of the Tibeto-Burman Area*, Volume 15-2. pp-1-19.
- Kansakar, Tej R. . 1997. 'The Newar Language: A Profile' *Newaah vijn aana*, Volume 1:1, pp.11-28.
- Khamisi, Abdu Mtajuka. 1986. 'Language Planning Processes in Tanzania', in Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin eds. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-259-78.
- Krauss, Michael, 2001. 'Mass Language Extinction and Documentation: The Race against Time', in Sakiyama, Osamu ed. *Endangered Languages of the Pacific Rim: Lectures on Endangered Languages: 2*, From Kyoto Conference 2000. Kyoto: ELPR. pp. 19-39.
- Malla, K.P. 1973. 'Language' in Rana, Pashupati Shumsere J.B. and Kamal P. Malla ed. *Nepal in Prespective*. Kathmandu: CEDA, TU. pp-101-18.
- 1989 'Language and society in Nepal' in Malla, K.P. ed. *Nepal: Perspectives on Continuity and change*, Kathmandu: CNAS, TU. pp-445-66.

- Philipson, Robert. 2001 'English in the new world order: going beyond national and corporate linguistic imperialism', Paper presented to the Nigerian Millennium Sociolinguistics Conference, Lagos, August 16-18, 2001.
- Singh, Uday Narayana. 1986. 'The Maithili Language Movement: Success and Failures', in Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin eds. *Language Planning: proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp -171-201.
- Srivastava, A.K, 1986. 'Language Planning in multilingual Contexts: Educational and Psychological Implications', in Annamalai, E, Bjorn H. Jernudd and Joan Rubin eds. *Language Planning: Proceedings of an Institute*, CIIL, Mysore and Institute of Culture and Communication East West Center, Honolulu Hawaii. pp-43-72.
- Statistical Year Book of Nepal* 1993, Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- Subba, Subhadra 1972 'A Descriptive Analysis of Magar : A Tibeto-Burman Language', Ph.D Dissertation, University of Poona.
- Toba, Sueyoshi . 2001. 'Present Status of Research / Publication on Languages of Nepal', Unpublished .
- Watters, Steve. 2001 'Language Death: A Review and Examination of the Global Issue in the Nepalese Context', Paper presented to National Symposium on Language Death or Suicide: an Examination of the Issue in the Nepalese Context, HMG, Ministry of Local Development National Committee for Development of Nationalities, Kathmandu. March 13, 2001.
- Yadav, Shreekrishna 1990. 'Language Planning in Nepal: an assessment and proposal for reform'. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Rajasthan.